

گروه علوم قرآن و حدیث
پژوهش نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

بررسی تطبیقی اسباب النزول در تفسیر ابوالفتوح رازی وطبری

دانش جو:

امین محمودی پور

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمد تقی دیاری

استاد مشاور:

دکتر حسین شریف عسکری

زمستان ۱۳۹۰

قسم علوم القرآن و الحديث

رساله ماجستير

عنوانها:

دراسة تطبيقية حول اسباب النزول في تفسير ابوالفتوح الرازي و الطبري

اعداد:

امين محمودى پور

الاستاذ المشرف:

حجة الاسلام والمسلمين الدكتور محمد تقى ديارى

الاستاذ المستشار:

الدكتور حسين شريف عسكرى

ربيع الاول ١٤٣٣ ه.ق

تقدیم به

ایزد منان که حیدر کرار را فرستاد تا یاور مظلومان باشد و تقدیم به ائمه اطهار علیهم السلام که اسوه ی آنان باعث گردید بهتر زندگی کردن را بیاموزیم همچنین به کریمه اهل بیت حضرت معصومه علیها السلام، که یکی از بهترین سالهای زندگی مان را میهمان شهر مقدس قم بودیم.

و تقدیم به

پدر بزرگوار و مادر مهربانم که زحمات زیادی را در دوران پرفراز و نشیب زندگی ام متحمل شدند.

و تقدیم به

همسرم به صمیمیت باران، اسطوره ی زندگی، پناه خستگی و امید بودنم، او که اسوه ی صبر و تحمل بوده و مشکلات مسیر را برایم تسهیل نمود و سایه مهربانش سایه سار زندگی می باشد.

سپاس

شاکر خدا که هر چه طلب کردم از خدا بر تهنمای همت خودکاران شدم

سپاس و ستایش مر خدای را جل و جلاله که آثار قدرت او بر چهره روز روشن، تابان است و انوار حکمت او در دل شب تار، درخشان، آفریدگاری که خویشان را به ما شناساند و درهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید.

به **مصطفیٰ (ص)** **رضی الله عنہ** بر خود وظیفه می دانم که از استادان بزرگوام جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی دیاری بعنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر حسین شریف عسکری به عنوان استاد مشاور که با نکته های دلاویز و گفته های بلند، صحیفه های سخن را علم پرور نمودند و همواره راهنما و راه گشای نگارنده در اتمام و اکمال پایان نامه بوده اند، نهایت تشکر و قدردانی را داشته باشم.

همچنین از پدر و مادر و همسر عزیزم، دلسوز و مهربانم که آرامش روحی و آسایش فکری فراهم نمودند تا با حمایت های همه جانبه در محیطی مطلوب، مراتب تحصیلی و نیز پایان نامه درسی را به نحو احسن به اتمام برسانم؛ سپاسگزاری نمایم. و در پایان از کادر محترم آموزشی و اداری دانشکده اصول الدین قم و تمام کسانی که به نحوی ما را در این مسیر همراهی نمودند تشکر می کنم.

چکیده:

پایان نامه پیش رو با عنوان بررسی تطبیقی اسباب نزول در تفسیر طبری و ابوالفتوح رازی از مطلوبترین نوع پژوهش بلحاظ مقایسه و تطبیق درحیطه موضوع پژوهی می باشد که تلاش اکثر قرآن پژوهان حال حاضر معطوف به مقارنه، تطبیق و مقایسه بین آثار تألیفی قدما درحوزه اسلامی و قرآن است. این تحقیق در چهار بخش تنظیم شده است: نخست به کلیات تحقیق و اشاره ای مختصر به بحث اسباب نزول پرداخته شده و سپس بخش دوم با عنوان آشنایی با طبری و ابوالفتوح رازی و جایگاه تفسیری آنان که سعی شده به اختصار در مورد این دو شخصیت تفسیری که یکی مذهب سنی و دیگری شیعه را برگزیده، مطالبی ارائه شود.

برای رسیدن به هدف اصلی این نوشتار در سه بخش بعدی تنظیم شده که بخش سوم با تطبیق روایات سبب نزول در دو تفسیر به سه فصل جایگاه و اهمیت اسباب نزول از نگاه این دو مفسر، منابع روایی جامع البیان و روض الجنان در ارائه روایات، سبک پرداختن دو مفسر در نقل اسباب نزول آیات قرآن کریم با ذکر مصادیق آن، اشتراک و افتراق طبری و ابوالفتوح رازی بدست آمد.

در این بخش تمایز روش طبری در اهتمام به طرق روایی یا سلسله سند به نقل از صحابه و تابعین بخصوص عبدالله بن عباس و نیز روایات سبب نزول متعدد آیات نسبت به ابوالفتوح مشهود است.

تفاوت در روش تفسیری و گرایش مذهبی دو مفسر موجب شد که بخش چهارم به روش تحلیل و نقد روایات سبب نزول در دو اثر تفسیری اختصاص یابد براین اساس تلاش شده با بیان نمونه هایی سبک بررسی روایات از منظر عموم و خصوص سبب نزول، سیاق و ظاهر آیه، مبانی عقیدتی و مذهبی و نیز سند روایات در دو تفسیر بدست آید.

نتیجه ای که از مباحث گذشته گرفته شد، افتراق اصلی دو مفسر در گرایش به مذهب شیعه و سنی و تحت الشعاع قرار دادن آثار خود بر موضوع مذهب، نگارنده را برآن داشت تا در بخش پایانی با عنوان جایگاه سبب نزول و آمده در شأن اهل بیت علیهم السلام، آیاتی را مورد بررسی قرار دهد که به جایگاه و فضایل امام اول شیعیان و فرزندان مطهرش در قرآن اشاره دارد، لذا ابن جریر بنا به پایبندی به مذهب خود توجه کمتری به آیات شریفه مثل آیه ۵۵ سوره مائده داشته و در مقابل شیخ ابوالفتوح رازی مفسر مشهور شیعه در قرن ششم هم به آیات کلیدی مثل آیه تطهیر و ولایت و غیره اشاره دارد و هم از جایگاه حقه ولایت امامان مذهب خویش دفاع می کند.

کلیدواژه ها: تطبیق، تفسیر، سبب نزول، شأن نزول، طبری، ابوالفتوح رازی.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه ۱

بخش اول: کلیات

- ۱-۱- بیان مسأله ۳
- ۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق ۳
- ۳-۱- سؤالات تحقیق ۵
- ۱-۳-۱- سؤالات اصلی ۵
- ۲-۳-۱- سؤالات فرعی ۵
- ۴-۱- پیشینه تحقیق ۶
- ۵-۱- فرضیه های تحقیق ۷
- ۶-۱- روش تحقیق ۸
- ۷-۱- تعریف مفاهیم و مصطلحات ۸

بخش دوم

آشنایی با طبری و ابوالفتوح رازی و جایگاه تفسیری آنان

فصل اول

زندگی نامه طبری و جایگاه تفسیری جامع البیان فی تفسیر القرآن

- ۱-۱-۲- زندگی نامه طبری ۱۲
- ۲-۱-۲- سفر های علمی طبری ۱۴
- ۳-۱-۲- شخصیت علمی مفسر ۱۵
- ۴-۱-۲- جایگاه و روش تفسیری جامع البیان فی تفسیر القرآن ۱۶

فصل دوم

زندگی نامه ابوالفتوح رازی و جایگاه تفسیری رُوض الجنان و رُوح الجنان

- ۱-۲-۲- زندگی نامه ابوالفتوح رازی ۱۹
- ۲-۲-۲- اساتید ابوالفتوح رازی ۲۰
- ۳-۲-۲- شاگردان و پرورش یافتگان ابوالفتوح رازی ۲۱
- ۴-۲-۲- آثار و تألیفات ۲۱
- ۵-۲-۲- جایگاه و روش تفسیری رُوض الجنان و رُوح الجنان ۲۲

بخش سوم

روش شناسی طبری و ابوالفتوح رازی در ارائه روایات اسباب نزول

فصل اول

جایگاه و اهمیت اسباب نزول از نگاه دو مفسر

- ۱-۱-۳- اهمیت اسباب نزول در تفسیر جامع البیان ۲۷
- ۲-۱-۳- اهمیت اسباب نزول در تفسیر روض الجنان ۲۹

فصل دوم

منابع روایی جامع البیان و روض الجنان در نقل اسباب نزول

- ۱-۲-۳- روایات اهل بیت پیامبر علیهم السلام ۳۳
- ۱-۱-۲-۳- روایات امام علی علیه السلام شاهد نزول آیات ۳۶
- ۲-۱-۲-۳- نقل روایات سبب نزول از صادقین علیهم السلام ۵۶
- ۳-۱-۲-۳- دیگر روایات ابوالفتوح رازی از پیشوایان دینی ۶۱
- ۲-۲-۳- روایات صحابه ی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۶۴
- ۱-۲-۲-۳- جابر بن عبد الله انصاری ۶۷
- ۲-۲-۲-۳- روایات اسباب نزول عبدالله بن عباس ۷۲
- ۱-۲-۲-۲-۳- اشتراک طبری و ابوالفتوح رازی در نقل روایات سبب نزول از ابن عباس ۷۴
- ۲-۲-۲-۲-۳- افتراق طبری و ابوالفتوح رازی در نقل روایات سبب نزول از ابن عباس ۸۱
- ۳-۲-۲-۲-۳- عدم نقل روایات ابن عباس در دو تفسیر درمقایسه با دیگر تفاسیر و آثار ۸۴
- ۳-۲-۲-۳- روایات دیگر صحابه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ۸۵
- ۳-۲-۳- روایات سبب نزول منقول از تابعین ۸۷
- ۴-۲-۳- ناقلاان اسرائیلی روایات اسباب نزول ۹۲
- ۵-۲-۳- نقل سبب نزول بدون سند ۹۸

فصل سوم

کیفیت نقل اسباب نزول در تفسیر جامع البیان و روض الجنان

- ۱-۳-۳- الفاظ ناظر بر اسباب نزول و اشتراک و افتراق آنان ۱۰۳
- ۲-۳-۳- اسباب نزول متعدد ۱۰۹
- ۳-۳-۳- موارد کاربرد اسباب النزول ۱۱۸
- ۱-۳-۳-۳- تبیین معنای آیات و تعابیر قرآن ۱۱۸
- ۲-۳-۳-۳- تبیین وقایع تاریخی ۱۲۸
- ۳-۳-۳-۳- کاربرد فقهی روایات اسباب نزول ۱۳۴

۳-۳-۴- نقل روایات اسباب نزول به اجمال و تفصیل..... ۱۳۹

بخش چهارم

روش شناسی طبری و ابوالفتوح رازی در نقد روایات اسباب نزول

- ۱-۴- نقل گزارشی و تحلیلی..... ۱۴۶
- ۲-۴- ملاک های تحلیل و نقد روایات اسباب نزول در دو تفسیر ۱۴۷
- ۱-۲-۴- عموم آیه ۱۴۸
- ۲-۲-۴- سیاق آیه ۱۵۳
- ۳-۲-۴- ظاهر آیه ۱۵۷
- ۴-۲-۴- مبانی عقیدتی و مذهبی..... ۱۶۲
- ۵-۲-۴- خبر صحیح..... ۱۶۷

بخش پنجم

جایگاه اسباب نزول وارده در شأن اهل بیت علیهم السلام در تفسیر طبری و ابوالفتوح رازی

شخصیت اهل بیت علیهم السلام در قرآن

بررسی و تطبیق اسباب نزول وارده در شأن امامان معصوم علیهم السلام در دو تفسیر

- الف) امتحان الهی..... ۱۷۵
- ب) آیه ليله المبيت..... ۱۷۵
- ج) آیه انفاق..... ۱۷۶
- د) آیه مباحله..... ۱۷۷
- ه) آیه ولایت..... ۱۷۸
- و) آیه تبلیغ..... ۱۸۱
- ز) آیه تطهیر..... ۱۸۵
- ح) آیه هل اتی..... ۱۸۶
- ط) خیر البریه..... ۱۸۸
- ی) وارث زمین..... ۱۸۹
- جمع بندی و نتایج کلی پژوهش..... ۱۹۱

منابع..... ۱۹۳

قرآن کریم مدار همه علوم است که بشر با آنها سروکار دارد و علوم قرآنی یکی از این علوم است که ریشه در صدر اسلام دارد و به مجموعه معارف، دانشها و مهارتهایی گفته می شود که برای شناخت و شناساندن و فهمیدن و فهماندن هرچه بهتر و عمیقتر و درستتر قرآن کریم پدید آمده است و دانش اسباب نزول در بین علوم قرآنی با توجه به جایگاه و اهمیت آن اشاره به روایاتی دارد که سبب و علت نزول برخی از آیات قرآن کریم را در مدت ۲۳ سال وحی بر نبی اکرم صلی الله علیه و آله مشخص می کند و می توان گفت اسباب نزول آیات کلید فهم قرآن است و اگر سبب نزول وجود نداشت تفسیر بسیاری از آیات غیر ممکن بود و از این رهگذر اندیشمندان علوم قرآنی برخی مبهمات موجود در مباحث تاریخی و تفسیری را نیز مرتفع ساختند. در وادی علم اسباب نزول و شأن نزول کتب بسیاری از قرن سوم به بعد تألیف گردیده که از جمله مهمترین آنها می توان به کتاب واحدی نیشابوری اشاره نمود. در بین علمای شیعه و سنی معاصر هم این دانش رواج داشته و آثاری هم تألیف و قواعد و قوانینی نیز برای این علم در نظر گرفته شده است که البته می تواند برای محققان و پژوهشگران این عرصه مفید واقع شود. قابل ذکر است که با توجه به تلاشهای مفسران و صاحب نظران قرون گذشته در این زمینه، باز هم شاهد روایات محرف و ضعیف در بین منقولات موجود در برخی کتب تفسیر و حدیثی هستیم. بر این اساس تطبیق روایات وارده در تفاسیر و تمییز صحیح از ناصحیح و سره از ناسره ضروری بنظر می رسد.

در این پژوهش با توجه به اهمیت و جایگاه دو تفسیر ارزشمند روض الجنان و روح الجنان ابوالفتوح رازی و جامع البیان فی تفسیر القرآن طبری در بین عامه و خاصه سعی شده است روایات سبب نزول آیات در دو تفسیر مذکور مورد تطبیق و بررسی قرار گیرد.

باید یادآوری کرد که، مقدم بودن تفسیر طبری بر تفسیر ابوالفتوح رازی بلحاظ دوران زندگی دو مفسر از جهتی و تفاوت در مذهب دو مفسر از طرفی دیگر و از سویی متفاوت بودن زبان نوشتاری این دو تفسیر که یکی عربی و دیگری فارسی است واز همه مهمتر آیاتی که اشاره به فضایل و جایگاه والای اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در قرآن دارد؛ علت انتخاب این پژوهش توسط نگارنده می باشد.

بخش اول

کلیات

- ۱-۱- بیان مسأله تحقیق
- ۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق
- ۳-۱- سوالات تحقیق
 - ۱-۳-۱- سؤال اصلی
 - ۲-۳-۱- سوالات فرعی
- ۴-۱- پیشینه تحقیق
- ۵-۱- فرضیه های تحقیق
- ۶-۱- روش تحقیق
- ۷-۱- تعریف مفاهیم و اصطلاحات

۱-۱- بیان مساله تحقیق

ابتدا به تاثیر شناخت اسباب نزول و کاربرد آن بطور مختصر اشاره می شود تا مساله تحقیق برما روشن شود.

دانشمندان و علمای علوم قرآنی به خصوص کسانی که در باب اسباب النزول آثاری را نگاشته اند فوایدی را برای آن ذکر کرده اند. هر چند که عده ای هم منکر فواید و تاثیرات اسباب النزول شده اند، زیرا گمان می کنند که پرداختن به اسباب نزول به عنوان یک بحث تاریخی چیزی جز آگاه یافتن به زمینه های تاریخی آیات و سور نیست و عدم فواید علمی آن را در تفاسیر و نگاشته های خویش نمایان ساختند از جمله صاحب تفسیر المیزان می نویسد: «اساساً مقاصد عالیة قرآن مجید که معرف جهانی و همیشگی می باشد در استفاده خود از آیات کریمه قرآن، نیاز قابل توجه یا هیچ نیازی به روایات اسباب نزول ندارد.»^۱

استنباط و اجتهاد شخصی راویان، وجود روایات متناقض، وجود نقل به معنی و نفوذ روایات موسوم به اسرائیلیات علت بدبینی و بی توجهی علامه طباطبائی به روایات اسباب نزول است^۲ و نیز واحدی نیشابوری صاحب اثر مهم در زمینه اسباب نزول گفته است: «سخن در زمینه اسباب نزول، جز به روایت و شنیدن از آنان که شاهد و واقف بر نزول آیات بوده اند، مجاز نیست.»^۳

دیدگاه های فوق لزوم بحث و بررسی در میزان اعتبار روایات اسباب نزول آیات قرآن کریم که بیشتر از طریق اهل سنت نقل شده و شمار آنها به چندین هزار روایت است، می طلبد که در فصول آینده این پژوهش در حد مجال و امکان مورد بررسی قرارگیرد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

از این جهت که اسباب نزول و شأن نزول جزئی از روایات محسوب می شود و مفسر برای تفسیر آیات از روایات نقل شده بهره می گیرد و لذا صاحب نظران در شناخت اسباب نزول آیات فوایدی را برشمردند که در ذیل به طور مختصر بدان اشاره می شود:

۱- شناخت علت و فلسفه ای که سبب تشریح و حکم و قانونی در قرآن شده است.

۱- طباطبائی، محمد حسین قرآن در اسلام، ص ۱۷۶، مصحح: محمدباقر بهبودی، چاپ نهم، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۹ ش.

۲- همان ص ۱۷۳.

۳- واحدی، علی بن احمد، اسباب النزول القرآنی، تحقیق کمال بسیونی زغلولی، ص ۱۰، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۱ ق.

۲- هر سخن در مواقع مختلف، معنی مختلفی در بردارد و برای درک درست سخن، فهم ابعاد خارجی و قراین دیگر نیز لازم است. تشخیص اینکه مراد از سخن، استفهام، توبیخ، سرزنش، تأکید و یا احیاناً استهزاست، به چگونگی شرایط و قراین و امارات دیگر بستگی دارد. شناسایی سبب نزول نیز مانند دیگر قراین و نشانه ها، برای درک معانی و کلام خداوند ضرورت دارد.

۳- گاه در آیه و یا حکمی توهم حصر می رود و بیان سبب نزول موجب دفع چنین توهمی می گردد.

۴- از دیگر فواید، شناخت رجال صدر اسلام که آیاتی درباره آنها نازل شده است. اکثر آیات و حتی سوری که سبب نزول برای آنها بالاتفاق بیان شده مورد خطاب آنها اشخاص خاصی هستند و مفسر از رهگذر شناخت این قبیل روایات، اشخاصی که آیات در باب آنها نازل شده را می شناسد و درباره آنها اظهار نظری کند برای مثال فصل الخطاب سوره مسدأولهب است که پیامبر را مورد آزار و اذیت قرار داد و خداوند قهار شدیدترین آیات را در مورد وی نازل کرد تا وجه باطنش شناخته شود.

۵- از فواید دیگر، این است که مفسر با شناخت سبب نزول آیات، بر معنای صحیح آیات آگاهی می یابد و هرگونه شک و شبه را در مسیر تتبع خود کشف می کند و برای مخاطبان تبیین می کند تا بدین وسیله مخاطبان به سعادت و هدایت راه یابند. صبحی صالح براساس نظر ابن تیمیه می گوید: «باز شناختن سبب نزول به فهم آیه کمک می کند زیرا علم به سبب انسان را به علم به مسبب می رساند.»^۱

۶- یکی از اهداف مفسر در تبیین آیات قرآن، بهره وری از اهداف تعلیمی و تربیتی قرآن است. در جهت تفسیر و تبیین معارف عالیله قرآن مجید، بکارگیری اسباب نزول و شناخت زمینه های نزول آیات وحی و مراحل پیدایش آن از کارآمدترین ابزار خواهد بود.

۷- مفسران در تبیین و تفسیر آیات قرآن کریم، قواعد و مبانی را بکار می گیرند که از جمله آن در نظر گرفتن قراین است که یکی از این قرینه ها فضای نزول یا فرهنگ زمانه است و منظور از فرهنگ شامل آداب، سنن، عقاید، علوم، اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که در زمان نزول آیات کریمه در بین مردم رواج داشته و بر محیط آنان حاکم بوده است لذا از دیگر تأثیرات شناخت اسباب

۱- صالح، صبحی، مباحثی در علوم قرآنی، مترجم محمد علی لسانی فشارکی، ص ۲۰۱، بی چا، بنیاد علوم اسلامی، قم، ۱۳۶۱ش.

نزول در تفسیر، قابلیت شناخت افکار، عقاید، آداب و ویژگیهای مردم عصر نزول می باشد. از آنجایی که قرآن کریم، کتاب حکمت و دلیل است و از ابتدای نزول وحی، آیات قرآنی همراه با اسباب و دلایل بوده که از طریق روایات به ما رسیده است و کتابهایی به نام اسباب النزول آیات نگاشته شد که در طول تاریخ، مفسران روایاتی را به نام سبب نزول به کار بردند و لکن از تقارن و تضاد برخوردار بودند و این خود تشکیک بین اقوال را موجب شده است. در این نوشتار سعی می شود اسباب النزول نقل شده در دو تفسیر جامع البیان طبری و روض الجنان و رُوح الجنان ابوالفتوح رازی مورد بررسی تطبیقی قرار داده شود که این موضوع از جهتی قابل اهمیت است که اولاً با روش استفاده از اسباب نزول در دو تفسیر آشنا می شویم و ثانیاً با مقایسه اسباب نزول وارده در مورد آیات قرآن کریم و نیز بررسی آنها، پی به سره از ناسره این گونه روایات و نقاط اشتراک و افتراق در نزد دو مفسر می بریم و ثالثاً ملاک و معیارهایی نزد دو مفسر در نقل اسباب نزول آیات شناخته می شوند و در پایان با توجه به اختلاف مذهبی و مشرب فقهی دو مفسر، روایات وارد در شأن اهل بیت علیهم السلام دو تفسیر مورد باز نگری قرار داده می شود.

۱-۳-۳- سؤالات تحقیق

۱-۳-۱- سؤال اصلی

مهمترین وجوه اشتراک و افتراق طبری و ابوالفتوح رازی در نقل و نقد روایات اسباب نزول کدامند؟

۱-۳-۲- سؤالات فرعی

- ۱- دیدگاه طبری و ابوالفتوح رازی در ارتباط با دانش اسباب نزول چیست؟
- ۲- راویان دو مفسر در نقل اسباب نزول آیات قرآن کریم مربوط به کدام طبقه روایت هستند؟
- ۳- دو مفسر با چه اهدافی متعرض روایات مورد پژوهش این نوشتار شدند؟
- ۴- دو مفسر شیعه و سنی چه روشی را برای نقل و نقد روایات برگزیدند و ملاک ارزیابی روایات وارده در تفاسیر چیست؟
- ۵- با در نظر گرفتن اعتقادات مذهبی دو مفسر تا چه اندازه می توان این اعتقادات را در نقل اسباب نزول مؤثر دانست؟
- ۶- اسباب نزول وارده در شأن اهل بیت علیهم السلام نزد طبری و ابوالفتوح رازی تا چه اندازه اهمیت دارند و موارد اشتراک و افتراق آنها کدامند؟

۱-۴- پیشینه ی تحقیق

با ظهور اسلام در جزیره العرب و گسترش سریع آن در سرزمین های دور، تاریخ نویسی نزد مسلمانان قوت و تنوع یافت. تاریخ جنگها، فرقه ها، سرزمینها، ادیان، انبیاء، خلفا و غیره از جمله محورهایی است که مورخان اسلامی بدان پرداخته و درباره هر یک کتاب مستقلی تألیف کردند..

از این جهت که اسباب نزول، نوعی اشاره به وقایع تاریخی است، به زمینه ها و موجبات نزول آیه یا آیات و نیز فرهنگ زمان نزول می پردازد، که همزمان با نگارش محورهای مختلف تاریخ و هم زمان با نزول قرآن مطرح گردید و سپس به صورت نوشته درآمد. پیش از بررسی تدوین اسباب نزول به تقسیم بندی این دانش و تفاوت نگارش ها در این خصوص پرداخته می شود. در همین ارتباط یکی از صاحب نظران این دانش، برای دانش اسباب نزول این تفکیک را بیان نموده است.^۱

الف - دانش روایی اسباب نزول که شامل روایات مأثور در این زمینه است که نوعاً در لابلای تفاسیر در ذیل آیات به چشم می خورد و یا آنکه محدثان و دانشمندان مسلمان به گردآوری آن همت گماشته و آثاری مستقل پدید آورده اند.

ب - بخش دوم که بیشتر به بیان قواعد و مبانی پذیرش و یا رد اسباب نزول توجه دارد. با عنایت به اینکه موضوع پژوهش نامه در خصوص اسباب نزول وارده در تفاسیر طبری و ابوالفتح می باشد لذا بررسی کتب اسباب نزول که در زمان حیات این دو مفسر تدوین شده اند در پیشبرد اهداف این پایان نامه و بهره وری علمی مؤثر خواهد بود که در ذیل مختصراً اشاره می شود. بررسی آثار علماء و مفسران هم عصر دو مفسر در زمینه این روایات مستلزم تقسیم بندی دیگری از این آثار به مستقل و غیر مستقل است.^۲

تا قرن سوم روایات اسباب نزول به صورت غیر مستقل و در ضمن بحثهای تفسیری مطرح گردید. البته به آثار مستقل در سده اول و دوم می توان کتاب «التنزیل فی القرآن» اثر علی بن حسن بن فضل کوفی (م ۲۲۴ ه.ق)^۳، «مانزل من القرآن فی امیر المؤمنین علیه السلام» اثر ابراهیم بن محمد بن عاصم بن سعد بن مسعود (م ۲۸۳ ه.ق) و نیز «نزول القرآن» ابوسعید الحسن بن یسار البصری (۱۱۰ ه.ق)^۴ را اشاره کرد. و نیز مرحوم

۱- عماد الدین محمد الرشید، اسباب النزول و اثرها فی بیان نصوص، ص ۱۰۵، بی چا، دارالشهاب، دمشق، ۱۴۲۰ ق.

۲- دیاری بید گلی، محمد تقی، در آمدی بر تاریخ علوم قرآنی، ص ۱۴۷، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۵ ش.

۳- شوایح اسحاق، علی، معجم مصنفات القرآن الکریم، ج ۱ ص ۱۳۴، طبعه الاولی، دارالرفاعی، ریاض، ۱۴۰۳ ق.

۴- همان، ص ۱۳۷.

۵- دیاری، محمد تقی، ص ۱۴۸.

معرفت «سیره ابن اسحاق» را از کهن ترین نوشتار درباره شأن نزول آیات کلام الله مجید می داند.^۱ شایان ذکر است که در قرن سوم هجری و برای نخستین بار، ابوالحسن علی بن محمد مدائنی (۱۶۱-۲۳۴ ه.ق) اسباب نزول قرآن را به صورت مستقل تدوین نمود که حاجی خلیفه نیز آن را اولین کتاب در زمینه اسباب نزول قرآن دانسته است.^۲

در کتب تألیف شده معاصر با موضوع اسباب نزول و روش تطبیق پژوهی با عنوان پژوهش کنونی اثری یافت نشده اما در راستای این شیوه تحقیق می توان به کوشش و تلاش محمد جعفر اسلامی در ترجمه کتاب شأن نزول واحدی نیشابوری و تطبیق با اثر سیوطی در باب اسباب نزول اشاره کرد. در عرصه ی پژوهش نامه به این موضوع انتخاب شده در مراکز علمی پایان نامه ای تدوین نشده است ولی در حیطه مقایسه و تطبیق بین آثار تألیفی این پایان نامه ها قابل توجه هستند:

۱- مقایسه لباب النقول سیوطی و اسباب النزول واحدی، سید غدیر هاشمی، کارشناسی ارشد، استاد

راهنما: دکتر معارف، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۱

۲- بررسی تطبیقی اسباب نزول در مجمع البیان و المیزان، علی رضائیان، کارشناسی ارشد، موسسه

آموزشی امام خمینی قم، استاد راهنما: سیدرضا مؤدب، ۱۳۸۱

۳- گردآوری و بررسی روایات اسباب نزول از اهل بیت علیهم السلام سعیده غروی، کارشناسی ارشد، استاد

راهنما: سید محمد دشتی، دانشکده اصول الدین قم، ۱۳۸۵

همچنین در حوزه مقالات، دکتر محمد جعفر یاحقی و دکتر محمد مهدی ناصح از تصحیح کنندگان تفسیر ابوالفتوح رازی در بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی به ترتیب مقاله "طبری و ابوالفتوح" و "مقایسه ترجمه آیات در دو تفسیر ابوالفتوح رازی و ترجمه تفسیر طبری" را نگاشتند.

۵-۱- فرضیه های تحقیق

۱) نظر به اینکه یکی از آثار دو مفسر جزء تفاسیر نقلی محسوب می شود و روایات کثیری در رابطه با اسباب نزول موجود است. پس می توان گمان برد که منابع نقل اسباب نزول در یک حد و اندازه نباشند. ۲) با این احتمال که هر دو مفسر از روایات تحریف شده بهره بردند بی گمان در نقل روایات از راویان غیر معتمد مثل صحابه ساختگی و راویان اسرائیلی بی بهره نبوده اند.

۳) پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و با توجه به فضای سیاسی و دینی حاکم بر آن عصر، روایات اسباب نزول دستخوش جعل و تحریف قرار گرفته و با این اوصاف، در نقل اسباب نزول متعدد، نظر واحدی ندارند.

۱- معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، ج ۱، ص ۲۳۱، چاپ سوم، مؤسسه فرهنگی تمهید، تهران، ۱۳۸۵ ش.
۲- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ص ۷۶، بی نا، بی جا، بی جا، ۱۳۶۱ ق.

۴) با توجه به اینکه دو مفسر به لحاظ اعتقادی دارای اختلافاتی هستند طبیعی است که در نقل و نقد اسباب نزول هم این مسأله بی تاثیر نبوده است.

۵) گمان می رود که در نقل اسباب نزول وارده در شأن و جایگاه والای اهل بیت علیهم السلام دارای نقاط افتراق هم باشند.

۱-۶- روش تحقیق

با توجه به مقایسه دیدگاه طبری و ابوالفتوح، روش کار در این پژوهش، روش تاریخی، توصیفی و تحلیلی است و گردآوری اطلاعات روش کتابخانه ای است. ابزار گردآوری اطلاعات، مطالعه کتاب، مراجعه به بانک های اطلاعاتی، استفاده از نرم افزارهایی مانند جامع التفاسیر نرم افزار ابوالفتوح رازی، درایه النور، جامع الاحادیث و مکتبه الشامله و نیز تحلیل اطلاعات و مقایسه بین جامع البیان وروض الجنان در بحث اسباب النزول بوده است.

بر این اساس روش طبری و ابوالفتوح رازی تبیین و در ادامه وجوه اشتراک و افتراق آنان با ذکر مصادیقی در ۶۹ آیه از ۳۵ سوره قرآن کریم مورد بررسی قرار گرفت.

۱-۷- تعریف مفاهیم و مصطلحات

بررسی تطبیقی: روشی است که به کمک آن می کوشیم تفاوت ها و شباهت های دو یا چند پدیده را از طریق مقایسه دریابیم. در واقع می توان گفت که بررسی تطبیقی، مطالعه برای شناسایی شباهت یا اختلاف بین دو پدیده است و در موضوع این پایان نامه، نقاط اشتراک و افتراق دو مفسر در نقل روایات اسباب نزول بر ما نمایان می شود.

تفسیر: از ماده (فسر) و در لغت به معنای کشف و اظهار و پرده برداری از معنای کلام آمده است. ضمن اینکه تفسیر از دیدگاه مفسران معنای مختلفی دارد. به عنوان مثال علامه طباطبایی تفسیر را بیان معانی آیات قرآن و پرده برداشتن از مقاصد مدلول ها و دلالت های آن است.

سبب نزول: خداوند حکیم در آیات متعددی هدف خود را هدایت و سعادت انسانها به سوی کمال و به پیامبر دستور داد که این کلام و حیانی را برای مردم تبیین سازد، زیرا لازمه ی هدایت، تبیین کلام وحی برای تشنگان سیر به سوی حقیقت و سعادت واقعی وصال به معبود ابدی است تا به این کمال مطلوب نائل شوند.

پیش از آنکه محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله به پیامبری برگزیده شود مردم شبه جزیره عربستان با قوانین و مقررات خشک و بی جان انس گرفته بودند که با انسانیت منافات داشت. زمانی که ایشان برای امت برگزیده شد و دستورات و مقررات جدیدی در قالب قرآن کریم بر او وحی گردید، درابتدای امر پذیرش

آنها توسط مردم دشوار بود به همین علت عکس العمل آنها گاهی اعتراض به پیامبر و گاهی پرسش از وی و یا اینکه عملی بر خلاف مقررات انجام می دادند که خداوند حکیم به اقتضای زمان و مکان و برای روشن شدن مسئله، آیات و سوری را نازل نمود تا برای مردم حجت و موضع آنها روشن شود لذا از این حیث آیات و سوره ها به دو گونه قابل انقسام اند:^۱

۱- آیات و سوره هایی که بدون هیچ گونه واقعه و سؤالی نازل شدند. اکثر آیات قرآن کریم بدون انگیزه و دلیل خاصی بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شدند و این آیات فقط برای ارشاد مردم عامه و هدایتشان به سوی سعادت ابدی وحی شدند و همزمان با نزول آنها به هیچ حادثه، سؤال و اعتراضی مربوط نیستند. آیات مذکور شامل دو بخش می باشد:^۲

الف - آیاتی که به تاریخ انبیاء گذشته و امتهای آنها مربوط می شود و این آیات فقط از حیث عبرت و آگاهی از سرگذشت آنها و شناخت دلایل انحطاط این ملت ها، تا با بهره بیشتری به کمال نهایی نائل شوند.

ب- آیات و سور دیگری که مشمول اخبار غیبی و ترسیم عالم برزخ و بهشت و دوزخ و حالات روز قیامت و گزارش احوال بهشتیان و دوزخیان می باشند که این موارد مصداق سبب نزول نیستند.

۲- به آیات و سور دیگری در قرآن برخورد می کنیم که همزمان با نزول وحی، حادثه و سبب خاصی رخ داده است و صحابه شاهد نزول وحی آنها را روایت می کردند. مفسران صدر اسلام تا کنون برای این بخش از آیات و سور قرآن سبب نزول ذکر کرده اند. با این توضیحات می توان دانش اسباب نزول را اینگونه تشریح کرد: شناخت موقعیت زمانی، مکانی، فردی، اجتماعی و دیگر زمینه هایی که نزول آیه ای یا بخشی از آیات را سبب شده است و به عبارت دیگر اموری است که یک یا چند آیه و سوره در پی آنها نازل شده است و این امور در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله روی داده است و این گونه امور عبارتند از:

- ۱- حادثه ای که در صدر کارها قرار داشت یا مهم و جالب یا زشت و نکوهیده بود.
- ۲- اینکه مردم در جهت انجام اموردینی خود با سؤالاتی مواجه و از پیامبر پرسش می کردند.
- ۳- گاهی مسلمانان با پیشامدهایی مواجه می شدند و لازم بود که مسلمانان موضع خود را در این امور مشخص بیان کنند. اکثر کسانی که در این باب مطالبی را تألیف کردند براین تعریف هم نظر هستند.^۳

۱- شوخ اسحاق، علی، ج ۱، ص ۱۲۵.

۲- حجتی، سید محمد باقر، اسباب النزول، ص ۲۰، چاپ نهم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۲ ش.

۳- همان، ص ۲۰ نیز رک: سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۱۱، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، بی جا، الهيئة المصرية العامة، مصر، ۱۳۹۴ ق.

بخش دوم

آشنایی با طبری و ابوالفتوح رازی و جایگاه تفسیری آنان

فصل اول :

زندگی نامه طبری و جایگاه تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن

فصل دوم:

زندگی نامه ابوالفتوح رازی و جایگاه تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن

فصل اول

زندگی نامه طبری و جایگاه تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن

۱-۱-۲- زندگی نامه طبری

۲-۱-۲- سفرهای علمی طبری

۳-۱-۲- شخصیت علمی مفسر

۴-۱-۲- جایگاه و روش تفسیری جامع البیان فی تفسیر القرآن

۲-۱-۱- زندگی نامه طبری

دانش تفسیر در نخستین سالهای سده ی چهارم هجری با نام محمد بن جریر طبری آملی نام بردار است و در دهه های نخستین سده ی ششم هجری با نام حسین بن علی بن محمد بن احمد الخزاعی النیشابوری مشهور به ابوالفتوح رازی، طبری در واپسین سالهای قرن سوم هجری تفسیر عظیم خود مشهور به "جامع البیان عن تأویل آی القرآن" را در بغداد به عربی بر مشرب عامه^۱ و ابوالفتوح در نخستین سالهای قرن ششم هجری تفسیر خود موسوم به "رَوْضُ الْجَنَانِ وَ رَوْحُ الْجَنَانِ" را در ری به پارسی دُری بر مذاق خاصه نوشتند.

طبری بر دو فرد اطلاق می شود که هر دو محمد بن جریر نامیده می شوند و اهل طبرستان می باشند.^۲ ابن جریر طبری شیعی که نام وی ابو جعفر بن جریر بن رستم طبری آملی از بزرگان علمای امامی در سده چهارم، از رجال قابل اعتماد آن دوره و صاحب کتاب دلائل الامامه بود.^۳ لکن طبری عامه و مورد بحث در این پژوهش به محمد بن جریر، ابو جعفر و محمد بن جریر بن یزید بن کثیر غالب طبری، پیشوا، مورخ، مفسر و دانشمند بزرگ ایرانی اهل آمل طبرستان که در سال ۲۲۴ ه. ق متولد شد و به اقتضای نام طبرستان بر محل تولد ابن جریر و دیگر نواحی شمالی ایران، او به طبری معروف گردید. تفاوت هر دو طبری در اسم جد آنهاست که جد طبری شیعه، رستم و جد طبری معروف، یزید است.

طبری درباره ی سالهای نخستین عمر خود چنین می گوید: «من قرآن را در سن هفت سالگی از بر کردم و در هشت سالگی با مردم به نماز جماعت ایستادم و در نه سالگی به نوشتن حدیث پرداختم سپس پدرم بر آن شد که از همان کودکی مرا در کار فرا گرفتن دانش یاری کند.»^۴

این مفسر پس از فرا گرفتن علوم ابتدایی، زادگاه خود را ترک کند و به شهر ری هجرت کرد و پس از ملاقات با عالمان و رجال دینی به فرا گرفتن حدیث پرداخت و در همان ابتدای حرکت خود محدثی نام آور شد پیش از آنکه به لقب "ابوالمفسرین" مفتخر گردد. در ضمن با توجه به احاطه کاملی که بر علوم اسلامی بالخصوص فقه، حدیث و تفسیر داشت بسیاری از رجال شناسان را نظر بر این است که طبری از

۱- آیت الله معرفت، تألیف تفسیر طبری را به نقل از یاقوت حموی در سالهای (۲۹۰-۲۸۳) به مدت هفت سال می داند تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۱۷۶.

۲- قمی، عباس، الکنی و الالقاب، ج ۱ ص ۲۴۱، چاپ سوم، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۸۹ ق.

۳- ابن خلکان، محمد بن ابی بکر، وفيات الاعیان، ج ۲ ص ۳۲۶، بی چاپ، مکتبة النهضة المصرية، قاهره، ۱۳۶۷ ق.

۴- همان، ج ۲ ص ۳۲۵